

«Ще не вмерла Україна» в радянському кіно

Іван Канівець

У кіно СРСР від часів Довженка і до останніх масштабних постановок, таких, як серіал «Государственная граница» (1980–1988, реж. Борис Степанов), знаходилося місце для наших співвітчизників, які боролися за свободу рідного краю. Зазвичай такі персонажі були негативними, а часто й просто кумедними, щоб переконати, що сама ідея української державності – це смішно. При цьому не показували справжнього розмаху визвольної боротьби, виставляючи її представників маргіналами. Так, навіть окремі натяки на існування українського руху на Чорноморському флоті в 1918 році у фільмі «Загибель ескадри» (1966, реж. Володимир Довгань) призвели до прохолодного ставлення влади до фільму, попри цілком «більшевицький» дух картини.

Кадр з фільму «Вісімнадцятирічні».
Режисер Родіон Єфименко.
«Укртелефільм», 1987.

Інколи у фільмах можна було побачити український прапор («Зелений фургон», 1983, реж. Олександр Павловський), хоча значна частина українців не знала, що він український; інколи – тризуб («Государственная граница. За порогом победы», 1987, реж. Борис Степанов). Але не можна було почути українського гімну. Траплялися, звісно, окремі винятки, наприклад, у фільмі «Павло Корчак» (1956, реж. Олександр Алов, Володимир Наумов), у сцені зустрічі Петлюри в Шепетівці, можна почути мелодію Вербицького, проте її свідомо маскують вигуками натовпу. Мабуть, цензура боялася, що це може пробудити патріотичні почуття у населення.

На цьому тлі виділяється картина «Вісімнадцятирічні» студії «Укртелефільм» 1987 року. Саме тут уперше в радянському кіно прозвучали мелодія «Ще не вмерла Україна» і пісня «Не пора», дуже популярна в період Української революції і заборонена в часи СРСР.

Фільм, присвячений ленінському комсомолу, знімався за однойменним романом Юрія Смолича. Головні герої – ті, кому виповнилося 18 років у 1918-му. Картина показує, як молоді хлопці, які ще недавно разом грали у футбол, опинились у складних умовах розпаду імперії і мають визначитись, на чієму вони боці. Серед персонажів є представники трьох політичних течій: большевики-революціонери, представники українського руху й умовні «білогвардійці», які волею історії опинились на службі Україні в часи Гетьманату. Головні герої «не піддаються» українській агітації і борються за встановлення радянської влади.

Звичайно, все завершується перемогою большевиків, за певної підтримки «позитивної» частини «білих» (яких усе ж розстрілюють українці незадовго до приходу червоних).

Так дві проросійські фракції об'єднуються в боротьбі проти України. А наприкінці фільму головні герої вбивають колишнього капітана футбольної команди, тепер українського старшину, і перед його загибеллю можна вловити сповільнений мотив нашого гімну. Взагалі, попри відверту «прорадянськість», при перегляді першої серії не полишає враження симпатії авторів до української справи. Як це все могло відбутися в часи ще міцної радянської цензури, розповідає режисер **Василь Образ**, який брав участь у роботі над фільмом:

– Ішов 1986 рік, я закінчував інститут. Головою держкомісії на іспиті в нас був Родіон Родіонович Єфименко. Під час перерви він каже: «На “Укртелефільм” буде запускатися фільм “Вісімнадцятирічні”, потрібні асистенти. Підете?» Кажу: «Звичайно!» Вже потім я дізнався, що його призначено режисером картини.

Єфименко на той час був таким собі «комуністичним націоналістом». Вихований у творчій сім'ї, батько – режисер театральний, мати – акторка. Він навіть розповідав, що, коли помер Сталін, він, єдиний серед студентів, поїхав до Москви на похорон. І все ж, у його творчості важливе місце посідає постать Шевченка. Багато документальних фільмів знімав про Шевченка. Українську класику знімав, «Наталку Полтавку» Котляревського. Міг одягнути вишиванку, портрет Шевченка в хаті у нього висів. Тобто був прихований націоналіст, але ж представник ідеологічного фронту. Я спершу думав, що «Вісімнадцятирічні» – фільм про сучасну молодь. А потім дізнався, що це за романом Юрія Смолича.

Перше моє завдання – поїздка в Красногорськ, відбирати хроніку (фільм починався та закінчувався хронікою). Був

асистентом, що відповідав за акторів. У нас знімалися випускники курсів Олексія Баталова, Сергія Бондарчука та Костя Степанкова. То був дебют Остапа Ступки. Я і за реквізит відповідав, керував потягами.

Сценарій написав парторг нашої студії Васильєв. А консультувала вдова Юрія Смолича, вся знімальна група їздила до неї, вона готувала вареники, розповідала, як це відбувалося. Роман написано в 1938 році, автобіографічний, хоча Смолич казав: «Це не про мене, це про епоху».

Із композитором фільму Родіон Родіонович уже працював раніше – це Олександр Злотник, який написав романс на слова Рогози, хороший такий романс, псевдобілогвардійський, а наповнення іншими піснями на себе взяв Ростислав Радченко, музичний редактор. При першій зустрічі він не справляв враження творчої людини. Жив десь під Києвом, приїжджав на електричці, в такому сірому костюмі, завжди зім'ятому та скособоченому. Носив із собою величезний портфель, повний нот якихось, записів. Але коли я почав з ним розмовляти та слухати його, зрозумів, наскільки це творча, обізнана та ерудована людина.

Фільм починається з цікавої пісні. Стрільці галицької армії ведуть революціонера молодого, його грав Жора Гавриленко, випускник Кості Степанкова (це був його дебют; згодом він став голосом усіх закордонних фільмів). Неподалік стоять студенти, і вони мають українську пісню заспівати. Це мав бути революційний студентський гімн, який підхопили і стрільці.

Не пам'ятаю, яку пісню співали в Смолича, а Радченко запропонував на слова Івана Франка: «Не пора». Тексту не можна було знайти, тому що в усіх радянських збірниках поезії Франка його не було. Десь він знайшов ці слова. По пам'яті мелодію написав. Хоча багато композиторів творили музику для цього революційного гімну: я пізніше знімав фільм про Дениса Січинського (це перший західноукраїнський професійний композитор), він теж поклав на музику цей вірш. Радченко роздав хлопцям слова і сам керував під час зйомки.

З приводу гімну теж цікава історія. Як показати епоху, щоб видно було, що прийшла нова влада в місто? Парторг написав у сценарії, що на возі їхали п'яні петлюрівці і виконували «Ще не вмерла Україна» (*Цікаво, звідки парторг знав цю назву? – І. К.*). І Радченко знов кинувся в архіви шукати ноти, а нот нема ніде. Якщо навіть були, йому не давали. І він по пам'яті, десь чувши, записав ноти, зробив партитуру, розписав оркестровку.

Гімн писали в студії звукозапису. Оркестр грав. Напевно, вони знали, що грали... Втім, вони музиканти, їм дали ноти – вони грають.

Усе знімалось під фонограму. І ніхто навіть на це не звертав уваги. Ну, їдуть п'яні, грають якусь мелодію... Хоча не видно, що п'яні, бо це на загальному плані. Режисер тоді оглядався на всі боки, переживав. Це навіть не музиканти були, а масовка. Фонограма сильно пливла. То звукорежисери так постаралися, щоб ніяких не було нюансів. А от у фільм фонограма пішла в чистому вигляді.

Я то знав, що це за мелодія. У знімальній групі половина

знала. Я родом із Західної України, чув від батьків, від родичів... Коли звучала ця музика, серце трохи по-іншому билось, в ритм мелодії.

В Україні фільму не сприйняли. На «Укртелефільмі» худрада прохолодно його зустріла. Хоча у Москві фільм сподобався, на диво. Я їздив на здачу в Москву, режисерові сказали: «Очень хороший фільм!» Але, мабуть, вони теж не розуміли, що за мелодія лунає: ну, якийсь марш грає. Тоді Єфименко мені сказав: «Нічого, через років десять зрозуміють, що я зняв».

Якщо переглянути ще раз цей фільм, у першій частині там більше до національного, до антирадянського, до антикомсомольського погляд схилиється, хоча фільм, присвячений комсомолу. А друга серія – вже більш більшовицька, радянсько-комсомольська. В принципі, все одно цензура існувала, і режисер не зміг провести свою лінію до кінця. Хоча наприкінці, в сцені розстрілу більшовика Парчевського, я навіть бачив, що в Єфименка сльоза потекла.

Тоді всі фільми приймав ще й військовий цензор, дивився, чи немає загальних планів, чи немає на них мостів, військових об'єктів. Плюс ще цензура радянська: не дай Бог, щоб проти радянської влади було щось. Але всі режисери тоді розмовляли з глядачем езоповою мовою. Єфименко, здається, вдало зробив, обдуривши цензуру і запустивши пісню «Не пора» і гімн.

Я дивився цей фільм кілька років тому. Була ностальгія. Добре пам'ятаю, як це знімалося. Я вклав свій піт, свій біль, своє серце. Я там і знімався. Пам'ятаю, де стояв, що для цього кадру зробив, чого не зробив... Це теж частина мене тодішнього».

Музикознавець, кобзар, дослідник епохи Української революції, народний артист України **Тарас Компаніченко** так прокоментував побачене у фільмі: «Несподівано почути в радянському фільмі такі музичні артефакти української визвольної боротьби. І гімн, і пісня "Не пора" служили певними символами визволення України. У цій стрічці вони звучать, як це мало бути в 1918 році. Музика і слова, отже й інтерпретація, відповідають епосі. В цих кадрах відчувається певна симпатія до української справи, що контрастує з наступним за цією сценою діалогом про зустріч на вокзалі. Особливо вражає високий рівень достовірності в музичному плані в порівнянні з хибами в плані одностроїв, назв збройних формувань та інших історичних реалій».

Якщо дивитись «Вісімнадцятирічних» сьогодні, вони можуть здатися типовим зразком радянської пропаганди. Проте українських патріотів там показано з більшою теплотою, ніж в усіх радянських фільмах того періоду. А поява на екрані українських державних символів давала можливість молодому поколінню українців пізнати хоча б шматок забороненої власної історії. У 1987 році в Україні залишилось не так багато людей, які, почувши «Ще не вмерла Україна», могли сказати: «Наші повернулися!» І це все було зроблено знімальною групою фільму в часи, коли в таборах ще сиділи українці, звинувачені в націоналізмі! Згадаймо із вдячністю цих людей.